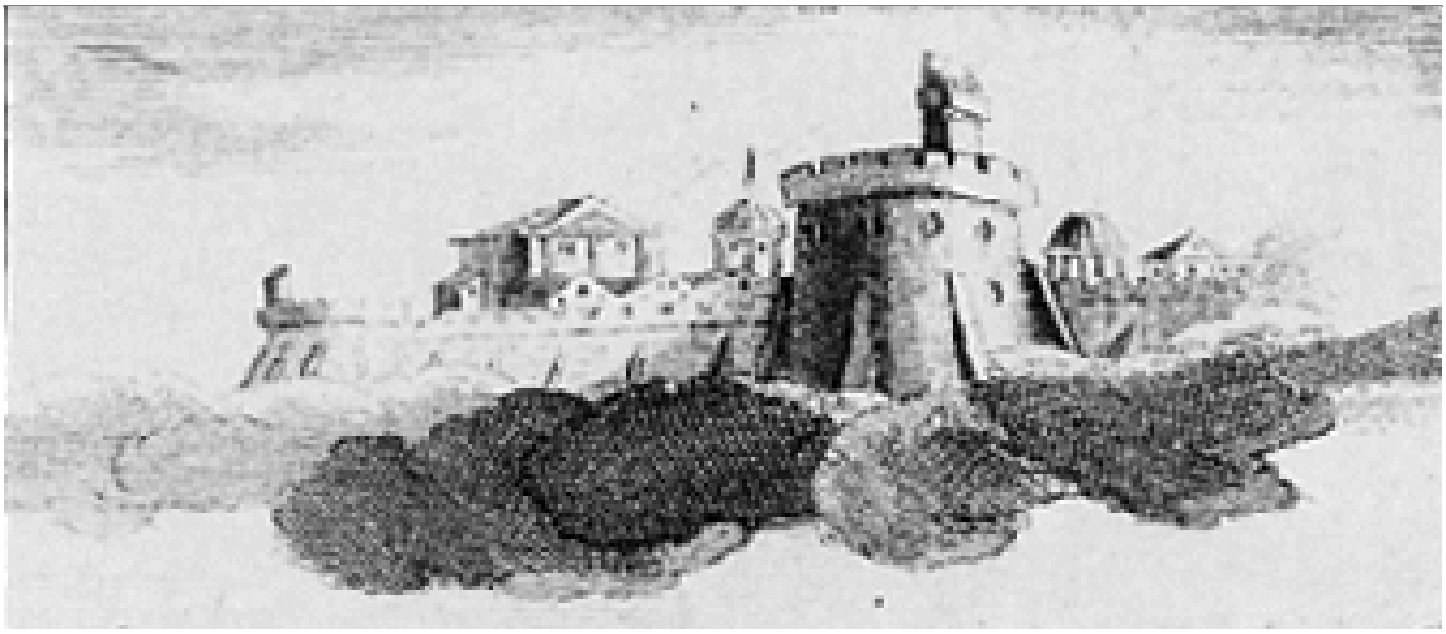

Els castells d'Espanya i els «pueblos en Francia»

Autor: Lluís Batlle i Rossell
Data de publicació: 12-11-2015

En Lluís Batlle aprofundeix en l'expressió castellana «pueblos en Francia» i en procura una etimologia més completa, tot explicant així també algunes expressions anàlegues d'altres llengües europees.

De tots és ben coneguda la frase feta «fer castells a l'aire», frase que fa referència a una construcció sense cap fonament i, per tant, amb ben poques possibilitats d'èxit. En català n'he trobat testimoni ja des de 1425, de Francesc Ferrer: «parlant d'amor a llur repayre, fahent cascu castells en l'ayre en tenir renchs e'n abillar». També la trobem a El procés de les olives de 1497: «La rèplica vostra per molt que-s disponga, / per l'interès vostre, defendre los vells, / com pense que feu en l'ayre castells, / yo no u puch pahir que no us hi responga».

Aquesta locució la trobem en diverses llengües de l'oest d'Europa amb lleugeres variacions. Una de ben estesa és la que preval avui en francès: «bâtir des châteaux en Espagne». Aquesta variant ha suposat diverses dificultats a etimòlegs per esclarir d'on deu provenir. Quins castells especials hi havia a Espanya?

Referent a l'origen tenim diverses opinions. L'opinió de l'Étienne Pasquier és la que trobem referenciada a la viquipèdia francesa i al web expression.fr. A la seva obra Des recherches de la France de 1595 trobem un capítol dedicat a la frase feta1, i ens diu, quant al seu origen, que ve del temps de convivència amb els moros (711-1492). Afirma que a Espanya hom no hi trobava castells i només hi havia hostals, i aquests encara ben separats entre ells a fi que els moros no s'hi poguessin fer forts en una de les múltiples incursions que aquests feien regularment en terres cristianes.

Altres autors (Le Roux de Lincy2, Littré3) ens adverteixen que en els textos medievals francesos no només hi ha aquesta expressió amb el terme Espanya4, sinó que també la trobem amb «castells a Àsia (Asie)», «a Brie», «al Caire», i «a Albània» (Albanye al text, mot que alguns autors interpreten com Albion, Anglaterra). Això fa pensar a Littré que potser fa referència a fer castells en terra estrangera, just on hom no hi té territori propi, i per tant, serien esforços en va.

Notem la contrarietat d'aquesta opinió en el fet que Brie (regió de la vora de Paris) no seria terra estrangera per a França.

Però per alguna raó, la variant «d'Espanya» és la que es fa servir actualment i, de fet, s'ha estès en més llengües. L'anglès no només fa servir «build castles in the air», sinó que en aquesta llengua també hi trobem força l'ús de «build castles in Spain». Un article de 1882 que fa referència a l'elaboració de tres grans diccionaris5, trobem reproduïda la informació d'aquesta frase feta al diccionari d'en Murray6, on ens fa saber que fins a finals del s. XVI la forma més normal en anglès era la que feia referència «a Espanya», que en els segles següents s'ha anat imposant «build castles in the air». Al mateix article se'ns cita l'origen apuntat per Littré, però assenyalant l'èxit de la frase amb «Espanya», i hi afegeix que potser fa referència als castells de les armes de Castella, derivades dels castells que es construïen en aquella provincia contra els moros. Novament, una informació contradictòria amb la proposta de Pasquier.

Espanya, doncs, feia o no feia castells? Això només són indicadors que no hi ha consens respecte l'origen. De fet, tenim interpretacions més modernes que ja prescindeixen de cercar-hi qualsevol origen ferm. En Wolfgang Mieder ens apunta la teoria de l'Stuart A. Gallacher7, que arriba una conclusió encara menys concreta del nombre de variants que hi ha als textos medievals francesos:

És evident que hi havia fortificacions a l'època medieval entre Espanya i França que separaven el món musulmà del cristià, i alguns d'aquests havien de semblar molt estrambòtics o extravagants per l'imaginari francès. Però basat en estudis anteriors, junt amb els seus propis descobriments, Gallacher va demostrar més enllà de qualsevol ombra de dubte que de fet la idea de «Espanya» no era, segurament, res més que la paraula que els poetes francesos de l'època necessitaven per fer una rima poètica, on el nom fa referència a una terra llunyana. Això és evident de tots els textos literaris on la frase apareix amb la forma de Brie, Asie o Albanye. Però sigui com sigui, la variant amb la referència a «Espanya» és la que s'ha establert en la cultura i llengua francesa com a dominant.

Espanya, doncs, representava una terra llunyana per als poetes? Però i Brie? Ja hem dit que es una regió a tocar de Paris. No n'estic gens satisfet, d'aquestes teories, i veient el marge de llibertat d'opinions que hi ha al respecte, intentaré donar-vos-en la meva.

Deixeu-me afegir que en holandès avui en dia es fa servir la forma «luchtkastelen» (castells d'aire), però aquesta és una forma establerta a partir de mitjans s.XVII. Fins llavors, els textos feien servir la forma «Kasteleen in Spanje timmeren»: «bastir castells a Espanya»8. En italià també trobem algunes –poques-- obres que fan servir l'expressió «fabricare Castelli in Spagna» al s.XVII9. Sembla ser, doncs, que fins a la primera meitat del s.XVII aquesta forma va tenir certa difusió, especialment en francès, anglès i holandès, però per alguna raó en algunes llengües es va deixar de fer servir.

Pueblos en Francia

Encara podem trobar una forma més estrambòtica de la locució en qüestió, i són els famosos «pueblos en Francia» que trobem al Siglo de Oro castellà. Només el Vocabulari d'en Korreas de 1627 en parla i diu:

Pueblos son en Francia: Esto dice el Antonio en su Vocabulario de las Galias antiguas, de que es ahora buena parte Francia y Saboya, Cantones y Borgoña, porque como no conocidos ni comunicados acá, no les halló nombre en romance, y de allí se tomó en refrán por cosa no cierta y no conocida.

Com veurem, l'explicació de l'etimologia em sembla una mala invenció. El vocabulari llatí-castellà de l'Antonio de Nebrixa certament defineix alguns pobles d'aquesta manera, clar. En llisto tres només per a mostrar de quina manera és escrit al diccionari. Però n'hi ha més, com és lògic:

Celtes. Arum. pueblos son de francia.
Heluecii. orum. pueblos son de francia
Lingones. pueblos son de francia

Però és evident que fa servir la mateixa expressió per a pobles d'altres llocs: no només els de França. No he sabut veure que al vocabulari hi hagi un predomini dels pobles de França, i encara és més absurd que això hagi propiciat l'ús d'una frase feta com la que estem tractant.

Per altra banda, el significat de «cosa no cierta y no conocida» no acaba de ser ben encertat en els casos que trobem al corpus de castellà de «pueblos en Francia»: 15 en total, 1594-1651. La forma «pueblos son en Francia» assenyalada per en Korreas no la trobem feta servir enlloc. De tota manera, podria ser que en Korreas hagués interpolat el significat —equivocadament— d'un d'aquests usos de «pueblos en Francia» on és acompanyat d'altres expressions aparentment sinònimes, a El recogimiento interior de San Juan Bautista de la Concepción10:

Llegaos a tratar de esto [la necessitat del recolliment per a tenir una vida sana] a la gente del siglo y aun a muchos de los que en los conventos tienen los cuerpos recogidos; decildes que dentro de sí propios se entierren, se escondan y retiren. Entenderán ser pueblos en Francia o algarabía de aliende o gerigonce de gitanos.

Tanmateix, ja al 1907, a la revista La ilustración española y americana en Felipe Pérez y González ens explica que la forma «pueblos en Francia» és equivalent al «châteaux en Espagne» francesa11. En aquest article, en Felipe Pérez assenyala les incoherències de les diverses explicacions que ha llegit sobre l'origen de l'expressió —l'absència de castells a Espanya que he mencionat abans— i les deixa per falses, de manera que es rendeix en la feina d'intentar trobar-hi sentit. De tota manera, es queixa que ningú ha recollit el significat de «pueblos en Francia», un perfecte equivalent de fer castells a l'aire:

Leyendo las obras de los escritores clásicos españoles, encuéntrase con notable frecuencia otra locución que asimismo debía ser proverbial en tiempos pasados, pero que no sólo ha caído en desuso, sino que ha sido olvidada hasta el punto de no ser explicada, ni aun mencionada, en el Diccionario de la Academia, ni en el de Salvá, donde están incluídos numerosos modismos y voces omitidos en el léxico oficial, ni en ningún otro de los que yo conozco.

És ben cert que podem trobar la locució en diverses obres de Quevedo, Lope de Vega, Jacinto Polo de Medina, etc. Les trobem en poc més d'onze llibres que abasten un període d'uns 60 anys: del 1594 al 1651. Val a dir que no és l'expressió més usual per dir «castells en l'aire» (el que més trobem és la forma «torres de viento», matèria per a un altre article), però sí que ho és molt més que no una traducció literal com seria «castillos en el aire» (dos casos abans de 1700, 1589 i 1602). Per posar un parell d'exemples del cas, una poesia de Quevedo diu, fent broma:

Si el ser señor de lugares
Es cosa que da grandeza,
Mi estado es pueblos en Francia,
Cosa de muy grande renta

Y á ser tan grandes mis deudos
Como son grandes mis deudas
Delante del rey, sin duda,
Cubrirse muy bien pudieran.

Per segon exemple, a la comèdia Ver y creer de Juan Matos Fragoso, el personatge Don Lope s'ofereix per anar a cercar, per tots els carrers, una noia molt maca que ha vist en Tristán:

Que no quedará en la corte
(Por ver si hallais vuestro empleo)
Calle que no discurramos,
Concurso que no miremos

Però en Tristán li respon:

Esos son pueblos en Francia,
Y el buscarla es perder tiempo.

De tota manera, en Felipe Pérez no ens sap dir gaire d'on deu provenir aquesta forma, que ni tan sols cap diccionari castellà recull:

Lo maravilloso, lo incomprensible, lo fantástico, lo imaginario, lo que era contrario á la lógica ó estaba fuera de la realidad, lo que los franceses hubieran llamado «châteaux en Espagne», los españoles lo llamaban «pueblos en Francia».

¿Sería esta frase inventada para responder á la malicia satírica de la otra, devolviendo á los franceses la pulla en términos semejantes?

Bé, per part meva, la proposta d'en Felipe Pérez a la seva pregunta retòrica no és suficient, perquè li falta explicar d'on surten els «pueblos», a més de no saber explicar on rauria l'ofensa de la frase francesa, quan sembla ser que ningú encara n'ha sabut explicar l'origen.

En Henry N. Bershas, en un article de 1966 a la Hispanic Review12, analitza també la frase «pueblos en Francia». Allà

ens hi confirma: «no he trobat ni un diccionari que ni tan sols llisti la frase», En Henry Bershas fa saber que ha trobat la frase fins en nou obres d'en Lope, d'on conclou que el significat d'en Korreas no li encaixa i, per tant, el deixa per fals, de la qual cosa n'acaba dient: «ha de ser, llavors, considerat més aviat ben trovato que vero». Malauradament, sembla ser que en Henry N. Bershas acaba l'article no sabent explicar què vol dir l'expressió. Suposo que desconeixia la proposta d'en Felipe Pérez, que, efectivament, encaixa arreu.

Com a afegit, alguna cosa conflictiva passa amb la frase «pueblos en Francia», perquè és inclosa dins les frases denunciades a les Pragmàtiques13: frases que han de ser evitades pels traductors al castellà, ja que precisament denoten traducció, fins al punt que qui les faci servir a les seves traduccions serà condemnat.

L'origen de totes les variants

Primer de tot, proposo que l'enllaç entre els pobles i els castells és el llatí. No és que tingui cap bon coneixement de llatí, però he procurat demanar a llatinistes el seu parer, i a ells els dec la confirmació d'aquesta hipòtesi. La paraula castellum es fa servir en llatí per designar castell, i arran del fet que a la seva vora s'hi construïen els pobles en temps de pau, també la trobem en textos llatins per referir-se simplement a pobles14. Qui trobés aquesta paraula, hauria d'interpretar-la segons el context de l'obra segons el significat de poble, o bé amb el de castell. Com que les Pragmàtiques ens indiquen que «pueblos en Francia» seria una mala traducció, podríem tenir una errada d'interpretació del llatí entre castells i pobles.

Ara bé, d'on vindria l'ofensa? Us la puc explicar més fàcilment si veiem com seria la frase «fer castells a l'aire» en llatí: «facere castella in aere»15. Efectivament, l'acusatiu plural de castellum és castella. I, de fet, trobem prou textos en llatí, on, a més, ens ho posen en majúscula: «facere Castella in aere». I per si encara no ho havíem entès, alguns autors escriurien la majúscula també a «facere Castella in Hispania». Totes aquestes variants les trobem en textos impresos en llatí, especialment als s. XVI i XVII16. La confusió no s'hauria donat en d'altres formes més clares, com «arces in aere» i «castra in aere», que també trobem.

Com ja deveu haver endevinat, crec que fos qui fos —potser els catalans, per la coincidència exacta amb el nom en català— s'estava aprofitant de l'expressió «fer castells en l'aire» per riure's de Castella i la seva falsa construcció, sobre un passat inventat. Una denúncia que el bon lector ja entendria, però que alguns farien més explícita mitjançant la majúscula, o bé mitjançant un assenyalament concret de la Castella a què fan referència: la d'Espanya, la que en llatí s'hauria d'anomenar «Castellæ». La construcció de Castella al s. XVI, com sabem per diversos estudis de l'Institut Nova Història, era com la construcció de castells a l'aire, una invenció feta sobre cap fonament ferm.

Crec que aquesta forma llatina, aquesta forma crítica amb la formació fictícia de Castella, ha donat lloc a la forma francesa «bâtir des châteaux en Espagne». Per altra banda, aquesta sí que seria una bona raó per la qual els castellans se sentissin ofesos, i el canvi d'Espanya a França seria justificat, donant lloc a «pueblos en Francia». En puc trobar confirmacions? Potser tenim un rastre d'aquesta frase en una altra llengua on també es parli de pobles i no de castells?

L'article d'en Henry N. Bershas, tot i que no aconsegueix endevinar el significat de la frase, ens diu que hi ha un curiós paral·lel en alemany, «Das sind mir böhmische Dörfer» (són per mi pobles Bohemis), explicat en un diccionari alemany de 1955. Una expressió que es fa servir, encara avui, per indicar una cosa incomprensible —coincidint amb la definició d'en Korreas—, tal com els catalans diríem «em sona a xinès». I hi afegeix que, segons el diccionari, l'expressió és referenciada per primer cop el 1595 reforçada per la Guerra dels Trenta Anys, en què es van destruir molts de pobles Bohemis. Aquesta frase —continua— es va barrejar amb «Das kommt mir spanisch vor» (això em sona [ve] a espanyol), i va donar l'híbrid sinònim «Das sind mir spanische Dörfer» (això per mi són pobles espanyols). Aquesta és la forma que trobem a l'obra Werther de Goethe. De tota manera, les referències que dóna en Henry N. Bershas em sembla que no expliquen per què la frase fa referència justament a pobles per denotar incomprensió, siguin de la nació que siguin.

Tot i que els diccionaris que he consultat situen el primer ús al 1595, he trobat un exemplar al corpus DWDS amb peu de 158917 que s'hi refereix: «so seins euch eitel Sprichwort / vnd (wie wir reden) Böhmische Dörffer gewesen»18. També trobo referències a «spanische Dörfer» al mateix corpus en tres textos originals alemanys (1658, 1709, 1774), així com en un diccionari francès-alemany de 178219, que també inclou «böhmische Dörfer» i dóna a totes dues frases el mateix significat. Això em fa pensar en una certa vigència de la frase «spanische Dörfer», avui potser oblidada però que va arribar a finals del s. XVIII.

Els resultats de la meva cerca, de fet, encaixen una mica amb la de l'etimòloga txeca Stanislava Ková?ová, que, quan intenta explicar al 199620 l'expressió «špan?lská vesnice» (pobles espanyols, de significat anàleg a la frase alemanya), diu que la va introduir el mateix Goethe volent imitar la forma alemanya «böhmische Dörfer». Però, com que allà l'expressió no funcionava (la llengua txeca és la llengua Bohemia), va escriure en txec canviant l'expressió alemanya de bohemis a espanyols. Ková?ová no sembla estar assabentada de l'existència de «spanische Dörfer» en alemany.

Una altra etimologia per a la frase txeca és la del Diccionari de frases fetes txeques de 199421, que diu que la frase apareix al s. XVI com a resistència a la imposició de costums espanyols per part de Carles I, de nació espanyola.

En tot cas, em sembla que aquestes derivacions provenen d'adaptar a l'alemany i al txec la frase llatina «Castella in Hispania», però aquesta adaptació s'hauria fet amb cert error, no endevinant correctament el sentit de «castells a l'aire» i interpretant-la amb un sentit de «cosa incomprensible». De fet, aquest mateix error seria el reproduït al refranyer d'en Korreas, que, com he mostrat en aquest i d'altres articles, dono per fals i equivocat. El canvi de pobles espanyols a pobles bohemis s'hauria produït potser a l'anomenada Guerra dels Trenta Anys per rancúnies entre alemanys i bohemis, o bé hauria estat una adaptació a una referència més familiar als alemanys. La llengua txeca els resultaria tant o més incomprensible que l'espanyol.

Cercant més confirmacions, en italià he trobat diverses obres que parlen de «Castella in aria», en comptes de «Castelli in aria»22. Algunes d'elles amb Castella destacada en majúscules, algunes no.

Els usos medievals francesos
Com he assenyalat al començament, hi ha textos medievals suposadament francesos en què no només trobem la forma «bâtir des châteaux en Espagne», sino també a Asie, Brie, Albanye i Caire. De fet, el Roman de la Rose (principis de s.XIII) és el que he trobat assenyalat com a primer text conegut que inclou l'expressió, just amb la forma «châteaux en Espagne». De tota manera, com he dit, adonem-nos que tots els intents per explicar les formes franceses també cauen en incongruències. Brie és territori francès, Espanya no és una terra llunyana, i per als altres llocs no sembla haver-hi altra justificació que la rima que necessitaria el poeta a cada moment.

De tota manera jo hi veig un patró més clar: la traducció. Penso que els noms dels llocs on posen els castells han de provenir d'un mal traductor que ensopegava amb l'expressió catalana o occitana (tant li fa, pel cas) «castells a l'aire» i, no reconeixent-la, intentava endevinar on eren els castells i descartava que poguessin ser simplement «a l'aire». Aquest és el patró entre Asie, Brie, Albanye i Caire: totes s'assemblen a «aire», sobretot si a més considerem la pronúncia catalana «arie» (occidental i algueresa, recollida pel DCVB). El cas de «châteaux en Espagne» podria venir bé per suposar que aquell «aire» incomprensible d'un original català es referia a algun lloc indeterminat d'Espanya, o bé els textos del Roman de la Rose serien falsos, fets al s. XVI o XVII. Podrien haver transportat al passat, per error, una frase feta de creació posterior23, ja que penso que la forma llatina «facere Castella in Hispania» —origen proposat de «châteaux en Espagne»— hauria aparegut no abans del s. XVI, en paral·lel a la creació fantasiosa de Castella. Hi ha alguna dada més que ens permeti sospitar d'una falsificació? Efectivament, la viquipèdia anglesa24 ens transmet l'opinió de l'holandès Johan Huizinga (1872-1945), que diu el següent davant dels més de 300 manuscrits conservats del Roman de la Rose:

És sorprenent [astonishing] que l'església, que tan rigorosament va reprimir les més petites desviacions de dogma de caràcter especulatiu, hagués sofert que l'ensenyament d'aquest breviari de l'aristocràcia (ja que el Roman de la Rose no era res més que això) s'escampés amb impunitat.

Així doncs, la tesi de la falsificació també ens permet explicar la sorprenent circumstància en la qual un text clarament condemnable s'hagi conservat tan bé i amb tants exemplars.

Per altra banda, penso que val la pena fixar-nos com la frase «fer castells a Espanya» s'ha utilitzat al llarg del s. XVI i s.XVII, i ha caigut en desús en totes les llengües analitzades menys en francès. La victòria de la fantasia castellana a Europa n'hauria propiciat la seva extinció. En el cas del francès, la conservació de la frase podria tenir a veure amb el fet que aquesta aparegui seu suposat Roman de la Rose.

Per acabar, intentaré resumir els punts que crec que donen versemblança a la meva teoria proposada del joc de paraules llatí «Castella in Hispania» assenyalant la creació de Castella, jugant amb la frase «facere castella in aere» ja trobada en català en textos medievals:

Permet relacionar totes les derivacions conegudes mitjançant una arrel comuna: châteaux en Espagne, pueblos en Francia, castles in Spain, Kasteleen in Spanje, etc.

Permet explicar perquè la frase «pueblos en Francia» apareix en castellà referint-se a França i no a Espanya, ja que ofenia específicament els que feien servir la llengua castellana d'entre totes les nacions espanyoles. No trobem aquesta

frase ni en català ni en portuguès.

Permet explicar que la frase «pueblos en Francia» tingui vigència només durant el Siglo de oro, ja que junt amb la denúncia de les Pragmàtiques25, la podem vincular a una mala traducció delatora, i conseqüentment, deixarà de fer-se servir.

S'adiu perfectament a la resta d'expressions denunciades per les Pragmàtiques —males traduccions— i, per tant, assenyala tots els textos del Siglo de Oro que la fan servir com a traduccions d'altres llengües.

S'adiu a la hipòtesi, ja assenyalada en d'altres articles, de la falsedat del Vocabulari d'en Korreas.

Permet explicar l'origen de les frases alemanyes i txeques, segons un origen llatí mal entès.

Permet explicar que no hi hagi amb prou feines lectors castellans que tan sols hagin entès la frase, amb la conseqüent manca de presència en diccionaris.

Permet donar raó de la inexplicable conservació de tants exemplars del Roman de la Rose.

Encaixa amb tot d'altres investigacions que ens apunten a una creació completament falsa de Castella i de la seva història, començada al s. XVI.

Les recerques de l'Institut Nova Història permeten enfocar l'estudi de les frases fetes del Siglo de Oro amb una nova perspectiva, i en casos com el que us he presentat, difícilment l'ortodòxia acadèmica el podrà acceptar sense avenir-se amb la resta d'hipòtesis defensades des de l'Institut. Si no he encertat en algun detall de la meva exposició, espero que almenys hagi servit per aportar una mica més de llum al voltant dels misteriosos «pueblos en Francia».

Lluís Batlle i Rossell

12 de setembre del 2015

Anotacions

1 ÉTIENNE PASQUIER, Des recherches de la France. Paris, 1596. Capítol XV. Pàg. 316. https://books.google.es/books?id=AQ1EAAAAcAAJ&pg=RA2-PT425

2 Antoine Le Roux de Lincy (1806-1869), bibliògraf i medievalista francès, autor de Le livre des proverbes français (1842).

3 Émile Littré (1801-1881), lexicògraf responsable del gran Dictionnairre de la langue française.

4 ARTHUR LANGFORS, Châteaux en Brie et – en Espagne. Revista Neuphilologische Mitteilungen. Helsingfors, 1914. Sechzehnter Jahrgang (Vol. 16). https://archive.org/stream/neuphilologische1617uusfuoft#page/n115/mode/2up

5 Three great dictionaries. Revista The Eclectic Magazine of foreign litterature, science and art. New York, 1882. Vol. XXXVI.. Pàg 109. Parlant dels diccionaris de Johnson, Littré i Murray. https://archive.org/stream/eclecticmagazine36newyrich#page/108/mode/2up

6 James Murray (1837 – 1915), lexicògraf escocès que va encetar l'enorme Oxford English Dictionary i en va ser editor principal fins la seva mort.

7 WOLFGANG MIEDER, Behold the Proverbs of a People. University Press of Mississippi, 2014. Capítol 12: To build castles in Spain. Pàg. 415.

8 Instituut voor Nederlandse Lexicologie, De Geïntegreerde Taalbank. Artikel gepubliceerd in 1921. http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M030723

9 Per exemple, la Vita del Catolico Filippe II monarca delle Spagna. Coligni, 1679. Vol 2. Pàg 447. https://books.google.es/books?id=Izh_H9XhGHcC&pg=PA447

10 San Juan Bautista de la Concepción, El recogimiento interior. Editorial Católica (Madrid), 1995. Text de 1613 recollit al CORDE: http://corpus.rae.es/cordenet.html

11 FELIPE PÉREZ Y GONZÁLEZ, Châteaux en Espagne y Pueblos en Francia. Revista La ilustración española y americana. Madrid, 22 de Mayo de 1907. http://hemerotecadigital.bne.es/pdf.raw?query=parent%3A0001213794+type%3Apress%2Fpage&name=La+Ilustraci%C3%B3n+espa%C3%B1ola+y+americana.+22-5-1907

12 HENRY N. BERSHAS, Varia – «Pueblos en Francia». Revista Hispanic Review. 1 de gener de 1966, volum 34, núm 1. Pàg. 143.

13 LLUÍS BATLLE, Una pragmàtica del segle XVI delata la traducció sistemàtica del català al castellà; http://www.inh.cat/articles/Una-pragmatica-del-segle-XVI-delata-la-traduccio-sistematica-del-catala-al-castella (9/5/2014)

14 AEGIDIO FORCELLINI, Lexicon Totius Latinitatis. Pàdova, 1775. Reimprès el 1940. Cito de l'entrada Castellum: «[...] Hinc aliquando castellum, et oppidum, aut urbs promiscue adhibentur». http://lexica.linguax.com/forc.php?searchedLG=castellum

15 Val a dir que també trobem alguns casos amb les formes «arces in aere», «arces in Hispania», «castra in Hispania», «Castra in cælo», etc. Derivacions que es donarien de forma natural entre els que no entenguessin el joc de paraules que proposem.

16 Cerques trivials a Google Books, amb desenes de resultats.

17 DWDS, Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart. http://zwei.dwds.de/

18 BASILIUS SATLLER, Drey Predigten, Gethan bey der Leich vnd Begrebnis, Weilandt Des Durchleuchtigen Hochgebornen Fürsten und Herrn, H. Julij, Hertzogen zu Braunschweig vnd Lüneburg. Wolfenbüttel, 1589. http://diglib.hab.de/drucke/236-1-theol-11s/start.html

19 Noveau dictionaire allemand-françois et françois-allemand à l'usage des deux nations. Tercera edició. Estrasburg, 1772. Tom 1. Pàg 562. https://books.google.es/books?id=jlyIUso074oC&pg=PA562

20 STANISLAVA KOVÁ?OVÁ, Pro? se ?íká 2., Olomouc: ALDA, 1996, s. 103-104. Contingut conegut a través de la viquipèdia txeca. https://cs.wiktionary.org/wiki/%C5%A1pan%C4%9Blsk%C3%A1_vesnice (12 de setembre de 2015)

21 Slovník ?eské frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné, R-Ž, Academia, Praha 1994, s. 255. Contingut conegut a través de la viquipèdia txeca. https://cs.wiktionary.org/wiki/%C5%A1pan%C4%9Blsk%C3%A1_vesnice (12 de setembre de 2015)

22 Cerca trivial a Google Books, amb resultats dels anys 1529, 1549, 1558, 1560, 1573, 1577, 1596, etc. Per exemple: «Et fanno suoi Castella, in aria», 1560. https://books.google.es/books?id=g4JiAAAAcAAJ&pg=PT129

23 Un cas semblant el trobaríem amb La Celestina i la frase «tomar las de Villadiego», recollida a l'article: LLUÍS BATLLE, La frase feta «tomar las de Villadiego». http://www.inh.cat/articles/La-frase-feta-tomar-las-de-Villadiego- (25 de desembre del 2014)

24 Viquipèdia anglesa. https://en.wikipedia.org/wiki/Roman_de_la_Rose (12 de setembre de 2015)

25 LLUÍS BATLLE, op. cit.